

**ТЪРГОВСКО-ПРАВНИТЕ ИНСТИТУТИ ПРЕЗ ЕПОХАТА
НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ – МЕЖДУ ТРАДИЦИИТЕ
И МОДЕРНОСТТА**

Иван РУСЕВ

Abstract: *The paper presents the main commercial law institutes and their manifestation on the Bulgarian market in the second and third quarters of the nineteenth century – commercial companies, commercial courts, bankruptcy. They are regulated by the trade legislation and, in this sense, modernity is enshrined in them. Insofar as the modernity is difficult to break through and difficult to place in the oriental conditions of the region, these institutes acquire a specific local appearance that is subject of the analysis in the article. In these structures the modernity is combined with traditional stereotypes. In addition, there are phenomena that are contrary to the law and public morality: corrupt practices, the use of friendly and ties to provide a favorable outcome of a case, seeking legal information and specialized advice through informal contacts, pressure on the members of the trade court. Several key case studies have been considered in the paper and an attempt has been made to formulate hypotheses on the subject, both on the basis of own studies – already published and current, as well as on the basis of recently published contributions, mainly PhD theses. The present study revises the statement in the historiography that laws are adopted in the Ottoman Empire, but they remain “just on a book”, while reforms are formal and imposed “from above”. This statement is not true about the Commercial Law and the commercial law institutes.*

Key words: *Bulgarian National Revival Period, commercial law institutes, commercial companies, commercial courts, bankruptcy*

JEL: N43, N73, N93

I. Обект на изследването

През 1850 г. влиза в сила Търговският закон на Османската империя. Той е част от поредицата модерни граждански закони, въведени през Танзимата. Нещо повече, той е първият сред тези закони, най-рано привлякъл интереса на реформаторите, още в началото на 40-те години на XIX в. Законът е изготвен въз основа на Френския “Code de commerce” от 1807 г. – първия цялостен търговски

закон на Новото време с изключително голямо влияние върху процеса на формирането на модерното търговско законодателство в Европа и света. Османският е съкратен вариант на френския. Състои се от 315 члена, разделени в две части – за търговията и за изпадането в несъстоятелност. Впоследствие е допълнен със Закон за устройството на търговските съдилища (1860 г.), Закон за търговското съдопроизводство (1861 г.) и Закон за морската търговия (1863 г.).

Няма съмнение, Османският Търговски закон привлича вниманието на поданиците на империята, в това число и на българите. Интересна е „българската следа“, свързана със закона – в комисията по редактирането на допълненията му през 50-те години участва котленецът Гаврил Кръстевич, учил и завършил правни науки в Сорбоната (1838–1844). Преди участието си в тази отговорна държавна мисия, Кръстевич е член на Търговското съдилище в Истанбул, а в края на 60-те години чете лекции по търговско право пред кандидатите за държавни служители (Војинов, 2000, р. 149). Но по-важно е да се отбележи, че българският елит – интелектуалците и стопанските дейци на нацията, отрано проявява интерес към Османския Търговски закон. Още през ноември 1850 г. „Цариградски вестник“ помества в превод меморандума на Министерството на търговията, с който е обявено влизането в сила на закона¹, а главният редактор на вестника Иван Богоров на два пъти прави неуспешни опити да го преведе и издаде на български език². Все пак българите получават достъп до закона, първоначално чрез многотомния сборник с османските закони – т.нар. „Дюстур“ (Düstur) и чрез изданията на закона на френски език, а впоследствие и чрез двата български превода, появили се през 1866 г. (Попов, 1866) и 1871 г. (Arnaudov, 1871). Второто издание, това на Христо Ст. Арнаудов, е по-пълно. Освен закона от 1850 г., то включва неговите допълнения, а и последващите устави и правилници, касаещи търговската дейност.

Настоящата статия насочва вниманието към основните търговско-правни институти, регламентирани в закона – търговските дружества, търговските съдилища и несъстоятелността, в опит да се даде отговор на въпроса до каква степен българските търговци и предприемачи през Възраждането усвояват и прилагат в своята дейност модерното стопанско поведение и в каква степен (а и защо) комбинират модерността с традиционните стереотипи. Разглеждат се няколко основни казуса и се прави опит за формулиране на хипотези по темата, както въз основа на собствени проучвания – вече публикувани и настоящи, така и на

¹ Цариградски вестник, А, 8, 4 ноември 1850.

² Цариградски вестник, Б, 74, 19 ноември 1849; Журнал за наука, занаят и търговия, 2, Пловдив, 1862.

базата на появили се в последно време приносни публикации, главно дисертационни трудове (Masheva, 2015; Drumeva, 2018).

И още нещо! Разпространението на модерните търговско-правни институти в практиката на българските търговци през Възраждането и степента, в която това се случва може да потвърди, но може и да отхвърли съществуващото в историографията твърдение, че през Танзимата в Османската империя се приемат закони, но те остават „само на книга“, че реформите са формални и наложени „от горе“. Дали наистина е така, ще поразсъждаваме в края на настоящата статия, след като изложим съответните факти.

II. Търговските дружества

В „Отделение трето“ на Османския търговски закон от 1850 г. законодателят се спира най-подробно на темата „За дружествата“ и дефинира трите вида търговски дружества, които могат да се изграждат и да функционират на османския пазар – събирателни, командитни и безименни (акционерни). И преди, и след появата на закона дружествените структури на българските търговци и предприемачи, макар и понякога определяни в разговорната реч с турцизма „ортакльци“, напълно отговарят на новите законови изисквания, респективно – на нормите на модерното европейско търговско право. В своята стопанска дейност българинът през Възраждането не използва понятията на ислямското търговско право, в основата на което е шериятът, при все че те битуват в дейността на официалните институции в държавата. Търговските сдружения от типа на *мувафада*, *мудараба*, *инан* или *мушарака* и *вюджух*, които в някои свои вариации напомнят на събирателните или командитните дружества, макар да се споменават в регистрите на кадийските съдилища и като дружества с участието на българи (Masheva, 2015, pp. 22-27), всъщност остават чужди за българския речник през епохата. Те липсват в търговските договори, в счетоводната документация, в търговската кореспонденция, в търговската литература, във възрожденската периодика. И не че чуждиците отсъстват от българския речник по онова време. Напротив, но през XVIII и XIX в. българинът усвоява модерната търговска терминология не от Изтока, а от страните на Средиземноморието и Западна Европа, най-напред чрез гръцкото посредничество, впоследствие и директно посредством зачестилите контакти с европейския пазар (Roussev, 2017). В този смисъл Османският търговски закон изиграва безспорно положителна за българските стопански дейци роля в уреждането на техните съдружески отношения. Той легитимира дружествени структури, които вече са факт на българския пазар.

Законодателството на Османската империя, въведено през Танзимата, има своите слаби страни, с които се обяснява трудното налагане на правовия ред в

страната. В уреждането на търговските дружествени отношения безспорен пропуск е липсата на синхрон между Търговския закон и Османския граждански законник (т.нар. „Меджеле“), обнародван през 1869 г. Както вече бе посочено, първият е почти буквален превод на френския “Code de commerce”, докато при изготвянето на втория реформаторите не успяват да надделеят над представителите на традиционния ислям (улемата) и той е съставен въз основа на шериата (Andreev, M, & Milkova, F, 1993, pp. 315-317). Така се стига до абсурдната ситуация, при която Търговският закон класифицира дружествата като събирателни, командитни и акционерни, а Гражданският кодекс ги определя според ислямското право като съдружия от типа *мувафада*, *мудараба* и т. н. (Masheva, 2015, p. 96). Този пропуск вероятно е стимул в търсенето на допълнителни, извънзаконови аргументи в подкрепа на сигурността на търговските съдружия и българският търговец през XIX в. вижда опция за това в устоите на патриархалното общество – сродяването между съдружниците като гаранция за успешна съвместна търговска дейност. Без да е типично „български патент“ – среща се в зората на модерната търговия в Южна и Западна Европа, например във френския пристанищен град Сен Мало през XVII в. (Lespagnol, 1995), този модел дава надеждност в балканските условия и слага своя отпечатък върху формирането на стопанските елити в редица български градове през XIX и първата половина на XX в. (Roussev, 2015, pp. 397-398, 632-633; Roussev, 1996)

Могат да се намерят известни сходства между регламентираните в Търговския закон събирателно и командитно дружество, от една страна, и дружествата *мувафада* и *инан* в ислямската търговско-правна система, от друга. Акционерните дружества обаче нямат аналог до момента и са качествено ново явление на пазара на Османската империя. Публикувано неотдавна изследване сочи, че в българския дял на този пазар през втората и третата четвърт на XIX в. възникват над 70 инициативи за създаване на акционерни и лихварско-кредитни дружества (Roussev, 2015, pp. 524-616). И в тази своя дейност българският предприемач ползва и следва указанията на закона, но не стриктно, а „творчески“ спрямо условията в държавата. Ще дадем следния пример. Член 28 от Търговския закон гласи, че „безименното (т.е. акционерното – б.м., И.Р.) дружество не може да се състави освен по изданието на Императорска заповед... която заповед позволява неговото съставяне“ (Arnaudov, 1871, p. 131). Този член също е заемка от френския закон, по-скоро от неговите източници, които насочват към корените на акционерното дело – времето, когато през XVI–XVIII в. в Англия, Холандия, Франция с „кралски акт“ и под кралско покровителство се създават първите „Източноиндийски компании“, прототипите на модерните акционерни дружества (Roussev, 2015, pp. 524-527). Ситуацията в Османската империя през XIX в. е

коренно различна от тази в западноевропейските държави, прилагачи политиката на меркантилизъм. Липсва държавният интерес и подкрепа за дружествата на капитала като носители на обществено богатство. В тези условия е важно покровителството „с висше“ независимо от неговата форма – покровителство, което може да даде сигурност на дадена стопанска инициатива. Ето защо изискването за „Императорска заповед“ често се подменя с други инструменти – осигуряване опеката на високопоставени държавни чиновници, ползване услугите на влиятелни търговци, привличане на заможни турци като съдружници. Този подход е ясно засвидетелстван в иницирираното през пролетта на 1867 г. „Сливенско винарско дружество“ („Ислимие шярап компаниясь“), акционерно дружество, което си поставя за цел да изгради по европейски модел фабрика за вино – спечелена е подкрепата на одринския валия Хуршид паша, който освен че поема грижата да осигури султанския ферман, записва на свое име и на името на синовете си 125 от акциите на дружеството; в Управителния съвет („Комисията“) са привлечени трима от най-влиятелните в Сливен и района турци, единият от които е титулуван „Директор“; търси се помощта на крупни цариградски търговци и банкери, главно тази на Христо П. Тъпчилешов – един от най-богатите българи по онова време; за каузата е привлечен полякът на османска служба Михаил Чайковски – Садък паша (Roussev, 2015, pp. 560-563). И въпреки всички тези мерки дружеството не постига целите си (липсва повече информация за него), което е показателно за трудното начало на модерното акционерно дело в условията на Османската империя.

III. Търговските съдилища и българите

Модерните търговските съдилища се създават в Османската империя още през 40-те години на XIX в. – т.е. веднага след началото на Танзимата, поставено с Гюлханския хатишериф (1839 г.) и преди официалното влизане в сила на Търговския закон. В течение на следващите няколко десетилетия настъпва плурализъм в правораздаването в държавата, в следствие на който възникналите между търговците спорове могат да се уреждат в няколко паралелно съществуващи съдебни институции: Търговския съд в столицата Истанбул, създаден към Министерството на търговията през 1840 г.; местните провинциални съвети (меджлисите) – също възникнала през Танзимата институция; търговските съдилища в главните административни центрове; съдилищата при консулствата на чуждите държави в Османската империя; по търговски спорове продължават да правораздават и кадийските съдилища, като след 1850 г. те трябва да прилагат Търговския закон, но без да са подготвени за това. През и след 50-те години на века се очертава тенденцията търговските дела да се гледат основно в новите

търговски съдилища по места. Те са предпочитани пред кадийските въпреки по-сложния и прекалено формализиран ход на делата, въведен със Закона за търговското съдопроизводство (Masheva, 2015, pp. 85-86) и въпреки оскъпяването на съдебния процес поради нуждата от привличане на адвокати – една нова професия, за която има сведения, че през 60-те години на XIX в. тя вече се практикува у нас³, макар да е официално узаконена в държавата едва през 1876 г. (Aristarchi Bey (Grégoire), pp. 99-110).

Голямото предимство на новите търговски съдилища, за разлика от кадийските е, че при тях съдебният процес е открит, че делата са публични и че те могат да бъдат посещавани както от двете заинтересовани страни, така и от публика, за която има обособени специални места в залата. През 1872 г. четем следното в официоза на Дунавския вилает в-к „Дунав“: „Съденето (в Русенското търговско съдилище) ще става публично и за тази цел в стаята на съвета има особни места за слушатели, които могат да дохождат свободно“⁴.

И още едно голямо предимство на новите търговски съдилища – в тяхната работа активно участват представители на търговското съсловие, които са запознати със спецификата на професията. Член 13 от Закона за устройството на търговските съдилища гласи, че част от членовете на институцията („временните“) се избират от съвети, съставени от „най-вехтите и почтени търговци“, известни със своята справедливост и с доброто си състояние (Роров, 1866, р. 8). В съдилищата в българските земи се включват местни търговци, в това число и немалко българи. Някъде те дори преобладават. Има сведения, че сред главните инициатори за създаването на първите търговски съдилища в българските градове са именно българските търговци. Първата такава институция е съдилището в Търново, което вече функционира в началото на 1852 г. През 1855 г. са открити съдилищата във Видин и София, като и за двете има данни, че са инициирани главно от страна на българските търговци в двата града (Masheva, 2015, pp. 20, 161-163). От 30-членния съвет, който през 1861–1862 г. извършва избори за временни членове на Търновското търговско съдилище, 21 са българи (Masheva, 2015, р. 178).

През 50-те – 70-те години на XIX в. последователно възникват търговски съдилища в 17 от градовете на Дунавския вилает: Търново, Видин, Шумен, София, Тулча, Русе, Варна, Балчик, Силистра, Ниш, Кюстенджа (дн. Констанца в Румъния), Лом, Свищов, Ловеч, Враца, Плевен, Кюстендил. Ако прибавим съдилищата в Пловдив и Сливен от Одринския вилает, както и тези в Битоля и

³ Дунав, I, 34, 20 октомври 1865.

⁴ Дунав, VIII, 737, 20 декември 1872.

Скопие ще получим целият им брой за българските територии преди Освобождението – общо 21 (Masheva, 2015, pp. 210-211, 215). Освен това временни съдилища се откриват на големите панаири в Ески Джумая (дн. Търговище), Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич) и Кара су (Черна вода) (Silianova, 2013, p. 97). Българските земи се очертават като региона с най-голяма концентрация на търговски съдилища в Османската империя още в момента на тяхното възникване. В другите части на империята техният брой рядко надвишава по едно-две на вилает, а понякога в дадена област има само по едно търговско съдилище (Kenanoğlu, 2005, p. 219). Този факт сам по себе си е показателен за активното разпространение на модерната търговска дейност сред българската общност през третата четвърт на XIX в. и за наличието на официални институции, които осигуряват развитието на този процес.

От запазени архивни материали за 15 от търговските съдилища в българските земи за периода от март 1869 г. до март 1870 г. е видно, че най-натоварени са съдилищата във Варна (237 разгледани дела, от които 55,7% са приключени), Русе (207 дела, 66,1% приключени), Видин (207 дела, 64,2% приключени), Шумен (170 дела, 97,6% приключени), Балчик (157 дела, 85,3% приключени), Пловдив (113 дела, 35,3% приключени). Останалите съдилища са с по под 100 гледани дела за периода, като сред тях най-ефективна е дейността на съдебните институции в Тулча (91,8% приключени дела), Битоля (86,7%) и София (90,4%). Според размера на заведените искове съвсем според очакванията най-крупни са сумите по делата в съдилищата във Варна (1 339 310 гр.), Русе (1 054 870 гр.), Пловдив (1 072 574 гр.) и Видин (1 240 796 гр.). Във Варненското съдилище за същия период издадените съдебни решения са за 1 179 588 гр. (Kenanoğlu, 2005, pp. 179-180, 183, 187).

Дори непълна, статистическата информация за търговските съдилища в българските земи ги очертава като действени и полезни структури. В края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. в тях се разглеждат над 1 500 дела годишно при общ материален интерес от над осем и половина милиона гроша, което означава, че средният размер на материалния интерес по заявените решения също е изключително впечатляващ – той достига 5 700 гр. В съдилищата се гледат предимно дела между османски поданици и то от всички етно-религиозни групи, представени по онова време в тази част на Османската империя, а по-малко са делата с участието на чужденци (Masheva, 2015, pp. 250-252, 257-258).

Тази нова съдебна институция е коренно различна от предходните и българите са сред главните действащи лица в нейната организация и дейност. Освен като временни членове на търговските съдилища и като участници в съветите,

които избират временните членове, те се срещат, макар и по-рядко, и сред редовните членове (съдиите), дори сред председателите, които по правило са чиновници на османска служба. Така например, близкият до русенския валия Мидхат паша Иванчо Хаджипенчович през 1868 г. е председател на Русенския търговски съд (Pletniov, 1994, pp. 44, 48-49, 161, 173). Българите все по-често се обръщат към търговските съдилища с цел да разрешат възникнали между тях или между тях и представители на другите общности в империята търговски спорове. Практиката показва, че колкото по-заможен и влиятелен е даден търговец толкова по-често прибягва да водене на дела в търговските съдилища и толкова по-голям шанс има да ги спечели. Показателен е примерът с Христо П. Тъпчилещов, който само за периода 1858–1861 г. води над десет дела в Истанбулския търговски съд. И почти винаги печели, защото познава и до съвършенство владее механизмите за успеха, а именно: трупането на богат опит и познания върху търговските закони и османската правна уредба; изграждането въз основа на реални позиции в османската администрация на авторитет пред властите – Тъпчилещов е бил назначаван за официален арбитър в Истанбулския търговски съд; установяването на необходимите връзки; оказване на влияние с позволени и не дотам позволени средства (Masheva, 2015, pp. 160, 223-224, 246-247). Колкото и парадоксално да звучи, завършилият килийно училище, но надарен с природен интелект Христо П. Тъпчилещов съветва сина си Петко да следва търговско право във Франция (а не инженерство), защото само при това положение бащата ще може да му издейства престижен пост в столичния търговски съд, където младият човек може бързо да се издигне в кариерата (Davidova, 2012, p. 85).

IV. Несъстоятелността (фалитът)

Несъстоятелността (фалитът) е търговско-правен инструмент, който търпи съществени промени с влизането в сила на Османския търговски закон. Фалитът е познат и в шериата, но без да му се придава важно значение – не се преследва като особено вредно за държавата и обществото явление; при случаите на фалит кадийският съд не се самосезира; по време на процеса не е необходимо присъствието на длъжника, а това е изключение в ислямското право, при което по принцип не се издават отсъствени решения (Туан, 1964, pp. 151-153; Masheva, 2015, pp. 31-32). Търговският закон от 1850 г. въвежда нормите на западното (по-специално на френското) право относно несъстоятелността. Всъщност, именно под френско влияние несъстоятелността се превръща в една от основните теми в новия закон. Припомняме, че при кодифицирането на френското търговско право в началото на XIX в., във времето на големи войни и икономи-

чески кризи, фалитите са основен проблем, което принуждава Наполеон Бонапарт да бъде така настоятелен и лично ангажиран “Code de commerce” да се появи възможно най-бързо „на бял свят“ през 1807 г. (Roussev, 2015, pp. 331-332).

Несъстоятелността се регламентира в раздел от 132 члена във втората част на Османския търговски закон. Това е най-подробно регламентираната тема в закона, който, както вече стана въпрос, се състои общо от 315 члена. В раздела преобладават институтите и нормите на модерното европейско търговско право – публично разгласяване на фалита, въвеждане на синдици, засилване правата на кредиторите, опцията за конкордатско споразумение, която често спасява фалирания търговец от пълно разорение, влизане на фалирания в затвор за максимален срок от 3 месеца (Masheva, 2015, pp. 63-75).

Разгласата на фалита се извършва чрез обнародване на известие в местните вестници, разлепяне на съобщения пред търговското съдилище и на оживени търговски места (пазари и чаршии), огласяване от викачи и пр. Ако разгърнем официоза на Дунавския вилает в-к „Дунав“ ще видим, че на неговите страници през годините могат да се прочетат десетки известия за фалирали лица от целия вилает, както и важни подробности за всеки един случай. Сред тях например са съобщенията за фалитите на манифактуриста Друми от Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Добрич) през 1867 г.⁵; на търговската фирма „Братя Георгиевич“ от Варна през 1869 г.⁶; на калофереча Христо Груев – търговец във Варна също през 1869 г.⁷; на манифактуристите Рачо и сина му Атанас от Балчик, които в началото на 1870 г. за втори път изпадат в несъстоятелност⁸; на Димитър Христов Папазоглу от Варна през 1871 г.⁹; на манифактуриста Иванчо Минов от Меджидие през 1873 г.¹⁰ и много други. Споменатите лица и фирми предават търговските си тефтери (регистри) в съда за доказателство на настъпилата им несъстоятелност.

От публикация на турския изследовател Кенаноглу е видно, че в периода от март 1869 г. до март 1870 г. (1285 г. по Хиджра) във Варненското търговско съдилище са приключени 18 дела за фалити, 12 от които са за средно големи суми в размер до 50 000 гр., а само едно е за крупна сума между 250 000 и 500 000 гр. Голям брой дела за фалити са разгледани още в съдилищата на Русе, Видин,

⁵ Дунав, III, 161, 22 март 1867.

⁶ Дунав, V, 381, 1 юни 1869.

⁷ Дунав, V, 429, 23 ноември 1869.

⁸ Дунав, VI, 456, 8 март 1870.

⁹ Дунав, VII, 556, 7 март 1871.

¹⁰ Дунав, IX, 766, 15 април 1873.

Шумен, Балчик, като и сред тях преобладават процедурите за дългове до 50 000 гр. За българските земи като цяло (или по-скоро за по-големите центрове и търговски съдилища в тях) преобладават процедурите по фалит, обявени по искане на фалирания – 60,8 % от общо 130-те дела за периода; така също преобладават фалитите на физическите лица – 119 (91,5%), а само 11 (8,5%) са на дружества; близо 40% (51 процедури от общо 130-те) са завършили с конкордатско споразумение (Кенаноğlu, 2005, pp. 208-209, 212, 215-216).

Проблемите с фалитите поставят един много важен въпрос, пряко свързан с функцията на модерната търговия, която е призвана да европеизира българското възрожденско общество. През епохата на търговията се гледа като на престижна дейност, а търговецът се възприема като високо морална и достойна за уважение личност. Нещо повече, главният морален белег на търговеца на Новото време е почтеността. Ако погледнем списъците на спомоществователите във възрожденските издания ще забележим, че в тях имената на търговците са представени с епитетите „почтений“ или „достопочтений“. Такова е обръщението към търговеца в кореспонденцията от епохата, засвидетелствано както в епистоларното документално наследство, така и в първите български издания на писмовници и учебници по словестност. Фалитът обаче подкопава този обществен престиж на търговеца и подронва неговата почтеност. И тъй като вече е налице чувството за общност сред практикуващите търговската професия, то случаите на изпадане в несъстоятелност болезнено чувствително се посрещат, ако не от всички български търговци въобще, то поне от тези, които практикуват търговската дейност в даденото селище. Показателен е случаят с фалита на крупния свищовски търговец Цвятко Радославов през 1859 г., категорично осъден от неговите съграждани търговци. Няма съмнение, Радославов неумишлено изпада в несъстоятелност, но според Димитър Кръстич това са „... срамотни работи“, поради които „с[в]ищовлии... от сега нататък по-добре би предпочели да ся именуваат орешенци“ – т.е. на името на съседното на Свищов село Ореш (Drumeva, 2018, pp. 198-199).

Случаят „Радославов“ обаче сочи какъв е успешният начин за изход от затрудненото положение – начин, практикуван през епохата от по-заможните и предприемчиви български търговци, изпаднали в несъстоятелност. Той е свързан с умението да се привлекат надеждни поръчители, да се сключи конкордатско споразумение, и най-вече – да се убедят богатите и влиятелни кредитори, че е по-добре да се остави възможност на длъжника да възстанови своята дейност и да се съгласят да получат част от своите кредити, отколкото да загубят всичко. Такъв е благоприятният изход от фалита за Цвятко Радославов (Drumeva, 2018, pp. 183-203; Masheva, 2015, pp. 69-70), по подобен път минават и други предприемчиви и неспиращи се пред бариери търговци като габровеца Христо Ст.

Арнаудов, например, а в ролята на кредиторите най-често са най-богатите български търговци през епохата – Христо П. Тъпчилешов, братята Евлогий и Христо Георгиеви, братя Гешови и др.

Има и още една защита в случай на изпадане в несъстоятелност. Тя е по силите на българските търговци с чуждо поданство, които не пропускат да се възползват от услугите на консулите на съответните държави. Фалитът на Цвятко Радославов например, е администриран от пруския консул, тъй като Радославов по онова време е с пруско поданство (Drumeva 2018, p. 198).

Законът предвижда конкордатското споразумение да се счита за постигнато само в случай, че то бъде подписано от повече от половината кредитори, чиито вземания съставляват най-малко $\frac{3}{4}$ от всички дългове на фалирала (Роров, 1866, p. 132). Въпреки тези завишени критерии инструментът на конкордатското споразумение е бил широко използван в практиката на възрожденските търговци. От поместената във в-к „Дунав“ информация става видно, че в периода 1867–1875 г. отстъпените вземания по конкордатски споразумения варират в широките граници между 0 и 90%, а сроковете на разсрочените плащания, за които са се подписвали тези споразумения също са били твърде широки: от 4 месеца до 5 години (Masheva, 2015, p. 70).

V. Няколко заключителни щрихи

Изложеното дотук насочва към някои основни изводи и обобщения.

Известното за търговско-правните институти през епохата на Българското възраждане ни убеждава, че е време да се ревизира едно отдавна наложено в историографията твърдение, а именно, че през Танзимата в Османската империя се приемат закони, но те остават „само на книга“, докато реформите са формални и наложени „от горе“. Да, някои от законите в действителност са анахронизъм като съставения на базата на шериата Османски граждански кодекс („Меджелето“) от 1869 г., но подобно твърдение е невярно и неточно, когато става въпрос за Османския търговски закон и за свързаните с него търговско-правни институти. Законът налага реални промени, очаквани от търговското съсловие, а и от стопанските дейци в империята въобще. От тези промени еднакво се ползват и българските търговци и предприемачи.

Има и друго мнение, а именно, че през Възраждането търговските спорове са били решавани от българските общини, а не от официалните институции в страната (Pletniou, 1994, pp. 51-52). Внимателният преглед на запазените общински кондики ще потвърди или отхвърли едно такова предположение, но дори и да има намеса на общините, то тя е била с цел арбитраж между спорещите по един или друг въпрос страни. Функцията на търговските съдилища не се свежда

само до арбитраж, а и до решаване на конфликтите и до издаване на решения в полза на едната страна и в ущърб на другата – решения, които (както е видно от вече изнесената информация) не биха били във възможностите на българското общинско самоуправление (Masheva, 2015, p. 238). Търговските съдилища възникват още преди обнародването на Търговския закон и разширяват своята мрежа и функции през 50-те, 60-те и 70-те години на XIX в.; разширява се и мрежата на българските търговски фирми през същия период, на усвояването от страна на българите на модерната търговска култура – факти, които са показателни за това, че при протичането на тези процеси модерното османско търговско законодателство, повлияно изцяло от френското, има изключително благоприятен върху българите ефект. Нещо повече, Османският търговски закон продължава своето действие и в условията на Свободна България, чак до 1897 г., когато е изработен и приет Търговският закон на Княжество България.

И паралелно с усвояването на търговската модерност продължават и някои традиционни практики – например, прибегване до сродяването като допълнителна гаранция за надеждна и успешна съдружеска търговия. Появяват се и явления, противоречащи на закона и на обществения морал: корупционни практики, използване на приятелски и роднински връзки за осигуряване на благоприятен изход от дадено дело, търсене на правна информация и специализирани съвети чрез неформални контакти, оказване на натиск върху членовете на търговското съдилище (Masheva, 2015, p. 10). Не звучи убедително наложеното твърдение, че за всичко това е виновна деградиралата държавна и местна администрация в Османската империя, защото има сведения, че реформаторите във властта се опитват да противодействат на тези негативни явления. Убедена, че те вредят на държавността, през 60-те и 70-те години на XIX в. администрацията издава заповеди и фермани, с които принуждава чиновниците да спазват законите и морала¹¹; появява се специално предупреждение към съдещите се да прекратят разпространената практика да ходят по къщите на членовете на съда, за да се информират за хода на делото¹². Следователно османската власт реагира така, както трябва да реагира всяка една държава срещу подобен род подкопавачи държавността явления. Или поне прави опит за това.

Всички тези теми заслужават сериозно и задълбочено проучване, а наложещите „като шаблон“ тези своето преосмисляне, за да сме по-близо до историческата истина, до същността и духа на изследваната епоха.

¹¹ Дунав, III, 220, 22 октомври 1867; Дунав, IV, 345, 19 януари 1869; Дунав VII, 639, 2 януари 1872; Дунав, IX, 767, 18 април 1873; Дунав, официален лист, 7, 2 октомври 1871.

¹² Дунав, XI, 975, 28 май 1875.

REFERENCES:

- Andreev, M & Milkova, F, 1993, *History of the Bulgarian Feudal Rule and Law*, Sofia. (in Bulgarian)
- Aristarchi, Bey (Grégoire), 1878, *Législation ottoman ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Émpire Ottoman*, t. 5 (Cinquieme partie Contenant les Lois et Reglements promulguees a partir de l'année 1874–1878), Constantinople.
- Arnaudov, Hr 1871, *Full Collection of State Laws, Statutes, Instructions and High Commandments of the Ottoman Empire*, Tzarigrad, “Bal-kapan han” 19, Vol. 1. (in Bulgarian)
- Bojinov, Pl 2000, ‘Gavril Baev Krastevich’, in *Who is who among the Bulgarians from the 15th to the 19th Centuries*, ‘Anubis’ Publishing house, Sofia, pp. 149-150. (in Bulgarian)
- Davidova, E, 2012, *Balkan Transitions to Modernity and Nation States through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s-1890s)*, Leiden.
- Drumeva, M 2018, ‘The economic development of Svishtov and the activities of the trade companies of Tsvyatko Radoslavov during the National Revival’ PhD Thesis, University of National and World Economy, Sofia. (in Bulgarian)
- Kenanoğlu, M 2005, *Osmanlı Ticaret Hukuku*, İstanbul. (in Turkish)
- Lespagnol, A 1995, Modèles éducatifs et stratégies familiales dans le milieu négociant malouin aux 17e et 18e siècles : les ambiguïtés d’une mutation, in Angiolini F & Roche, D (eds), *Cultures et formations négociantes dans l’Europe moderne*, Paris, pp. 257-274.
- Masheva, Iv 2015, ‘The Bulgarian traders and the law regulation of commercial and financial relations in the Ottoman Empire from the 1840th to the 1870th’ PhD Thesis, Sofia University ‘St. Kliment Ohridski’, Sofia. (in Bulgarian)
- Pletniov, G 1994, *Midhat Pasha and the management of the Danube Vilaet*, V.Turnovo. (in Bulgarian)
- Popov, S 1866, *King's Trade Lawyer*, Publishing house of the Danube Vilaet, Ruschuk. (in Bulgarian)
- Roussev, I 1996, *Companies and manufactures in the Sliven-Kotlen region during the National Revival*, ‘Faber’ Publishing house, Veliko Turnovo. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2015, *The commercial modernity of the Bulgarian revival as a culture and practice. Research and sources*. ‘Rovita’ Rovita Publishing house, Veliko Turnovo. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2017, ‘The Modern Commercial Terminology in Bulgarian space during the National Revival – from the Foreign Influences into the Bulgarian Style’, in: Racheva, V (ed), *The Bulgarians in the Ottoman Empire, 19th century: notions, structures, per-*

sonalities, Sofia University Publishing House, Sofia, pp. 67-76. (in Bulgarian)

Silianova, E 2013, *The Fairs on the Bulgarian Lands in the Second Half of the 19th Century*, Sofia (in Bulgarian)

Tyan, E 1964, 'Iflas et la procedure d'execution sur les biens en droit musulman (madhab Hanafite)', *Studia Islamica*, vol. 21.

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.

University of Economics,

Department of Social Sciences and Humanities

77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna

Tel.: (+ 359) 886 866175

E-mail: ivroussev@yahoo.com